

Rafał Panfil

NOWOŻYTNE DZIEŁO OBRONNE
KOŁO NOWEGO DWORU ELBLĄSKIEGO
SZANIEC Z CZASÓW WOJNY O UJŚCIE WISŁY

W odległości około 10 kilometrów na południowy zachód od Elbląga, w pobliżu miejscowości Nowy Dwór Elbląski na Żuławach Elbląskich, zlokalizowany jest obiekt wpisany do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego jako „grodzisko średniowieczne" Jegłownik/Nogat st. 1, AZP 17-50/4. Okoliczności powstania tego zabytku opisał w XVII wieku w „Historii pierwszej wojny szwedzko-polskiej w Prusach" burmistrz Elbląga Israel Hoppe, bezpośredni świadek ówczesnych wydarzeń. Omawiany obiekt to bez najmniejszych wątpliwości pozostałości nowożytnego dzieła obronnego (szańca) zbudowanego przez miasto Elbląg w roku 1612/1613 i następnie przebudowanego na polecenie Szwedów w 1629 roku, jedyny zabytek nowożytnej sztuki fortyfikacyjnej zachowany do dzisiaj w powiecie elbląskim.

Stanowisko Jegłownik/Nogat st. 1, AZP 17-50/4

W odległości około 10 kilometrów na południowy zachód od Elbląga, na Żuławach Elbląskich, zlokalizowany jest obiekt wpisany do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego decyzją nr C-079 z 1 grudnia 1969 roku jako „grodzisko średniowieczne" Jegłownik/Nogat st. 1, AZP 17-50/4[1]. Obszar Żuław Elbląskich[2] stanowił zachodnie przedpole miasta Elbląga. Jego najwyższym punktem jest wzniesienie plejstoceńskie znajdujące się na południowy wschód od wsi Je-

1 M. Maksymiuk, *Obiekt obronny w Jegłowniku, grodzisko wczesnośredniowieczne czy szaniec obronny?*, [w:] *Dzieje Jegłownika i okolic. Praca zbiorowa*, red. A. Kilanowski, W. Zawadzki, Elbląg: Olsztyn: Studio Poligrafii Komputerowej SQL, 2013, s. 11.

2 Żuławy Elbląskie leżą w dorzeczu Nogatu i rzeki Elbląg. Charakteryzują się w przeważającej części płaskim krajobrazem, przewagą małych polderów, gęściejszą siecią rowów melioracyjnych i większą ilością terpów niż położone na zachód od nich Wielkie Żuławy Malborskie i na południe Małe Żuławy Malborskie. W Raczkach Elbląskich znajduje się najniższy punkt w Polsce (1.8 m p.p.m.).

1. *Fragment mapy Żuław Elbląskich i Małych Żuław Malborskich z atlasu Nicholasa Vischera z około 1700 roku. Zbiór kartograficzny Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/624.*

głownik, o wysokości 10,09 metrów n.p.m[3]. Ze wzgórza tego rozciąga się rozległy widok na Żuławy i miasto Elbląg, pozwalając na swobodne wzrokowe kontrolowanie całej okolicy, szczególnie przy dobrej pogodzie. Na południowym skraju tego wzniesienia znajduje się drugie, mniejsze, o wysokości 6,53 metrów n.p.m. Na szczycie niższego wzniesienia usadowiony jest omawiany tutaj obiekt.

Zabytek ten był już kilkakrotnie opisywany w literaturze historycznej. Okoliczności jego powstania zrelacjonował w XVII wieku w swojej „Historii pierwszej wojny szwedzko-polskiej w Prusach" Israel Hoppe, bezpośredni świadek ówczesnych wydarzeń[4]. Źródło to zostanie wykorzystane w niniejszym artykule. Trzeba w tym miejscu dodać, że podobnie uczynił już przed wojną elbląski nauczyciel Gustaw Assmann, którego artykuł w czasopiśmie „Elbinger Jahrbuch" z 1938 roku był również oparty w całości na sprawozdaniu Hoppego. Ponieważ jednak tekst Gustawa Assmanna jest stosunkowo słabo dostępny i napisany w języku niemieckim, istnieje potrzeba przybliżenia historii i rzeczywistej chronologii omawianego zabytku również polskiemu czytelnikowi. Ostatnio na temat tego zabytku w 2013 roku pisała Monika Maksymiuk[5].

3 W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w.*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 1992, s. 129; M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 12. Przed wojną miejscowa ludność nazywała to wzniesienie Neuhöfer Berg lub po prostu Hohes Land. Starsza nazwa to Möskenberg – G. Assmann, *Die Schwedenschanze bei Neuhof*, Elbinger Jahrbuch, 15 (1938), s. 208.

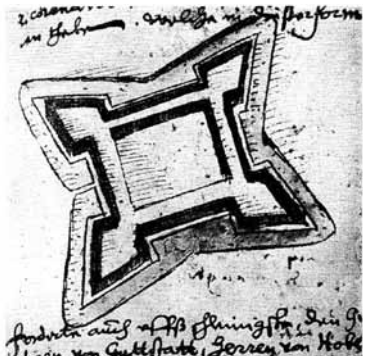
4 Wybór literatury na temat reduty k. Nowego Dworu Elbląskiego zob.: Israel Hoppe's *Burggrafen zu Elbing Geschichte des Ersten Schwedisch-Polnischen Krieges in Preussen, nebs Anhang*, wyd. M. Töppen, w: *Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Leipzig 1887 (dalej; I. Hoppe, Geschichte), Bd. 5, s. 395; G. Assmann, dz. cyt., s. 208-213, a ostatnio też M. Maksymiuk, dz. cyt. s. 11-21.

5 Zob. przyp. 1.

Zamierzeniem niniejszego artykułu jest uzupełnienie tego ostatniego tekstu i sprostowanie pewnych zawartych w nim nieścisłości (zob. poniżej).

2. *Szaniec nowodworski (tutaj: Schlamsack Schanze) na fragmencie mapy Żuław Elbląskich i Małych Żuław Malborskich z atlasu Nicholasa Vischera z około 1700 roku. Zbiór kartograficzny Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/624.*

3. *Szaniec nowodworski – rysunek Israel Hoppego z 1629 roku, reprodukcja w: G. Assmann, Die Schwedenschanze bei Neuhof, Elbinger Jahrbuch, 1938, z. 15, tabl. 41 b.*

Urządzenie obronne koło Nowego Dworu Elbląskiego wzbudzało zainteresowanie lokalnych archeologów, członków Elbląskiego Towarzystwa Starożytności (Elbinger Alterstumsgesellschaft), już od końca XIX wieku[6]. W 1887 roku oględziny obiektu w ramach badań powierzchniowych grodzisk w powiecie elbląskim przeprowadził elbląski archeolog Robert Dorr (1835-1919)[7]. Nie dysponując planem umocnień, określił błędnie jego kształt mianem podkowiastego wału, a ich południowo-wschodnią stronę, gdzie wał nie zachował się na skutek zniszczenia podczas budowy szosy Elbląg–Malbork w latach 1818-1824[8], zinterpretował jako wejście na majdan domniemanego grodziska. W swoim enigmatycznym sprawozdaniu nie wyjaśnił też, na jakiej podstawie przyporządkował obiekt chronologicznie do okresu wczesnośredniowiecznego[9]. Kilkadziesiąt lat później, wiosną 1923 roku kolejny przewodniczący towarzystwa Bruno Ehrlich (1868-1945), po otrzymaniu zgłoszenia od miejscowego nauczyciela o odkrytych przypadkowo znaleziskach neolitycznych, udał się do Nowego Dworu Elbląskiego[10]. Przy tej okazji *przebada-*

6 Szerzej zob. R. Panfil, *Dzieje badań archeologicznych prowadzonych przez Elbląskie Towarzystwo Starożytności (Elbinger Alterstumsgesellschaft) w latach 1874-1941*, Elbląskie Studia Muzealne, 2 (2011), s. 67-109.

7 R. Dorr, *Uebersicht über die prähistorischen Funde im Stadt- und Landkreise Elbing. Mit eine Fundkarte und einer Kartenskizze der mutmasslichen Völkerschiebungen im Mündungsgebiet der Weichsel (400 v. Chr. – 900 n. Chr.)*, cz. 2, Beilage zum Programm d. Elbinger Realgymnasiums, Ostern 1894, Elbing 1894, s. 75; M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 11.

8 Na temat rozbudowy szosy Elbląg – Malbork na początku XIX w. zobacz obszernie: M. G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 3. cz. 3, Elbing 1826, s. 97. Zbudowano wówczas odcinek z Elbląga do karczmy przy szańcu (Lahmendhand Krug), czyli do ówczesnej granicy powiatu elbląskiego, a wcześniej granicy terytorium miasta Elbląga.

9 Wg ówczesnej terminologii niemieckiej „die arabisch-nordische Epoche", zob. R. Dorr, dz.cyt., s. 69.

10 B. Ehrlich, *Ausgrabungen und andere Forschungen der E.A.G. im Vereinsjahre 1922/23*, Elbinger Jahrbuch, 4 (1924), s. 164; M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 11.

no szańce uważane za wczesnośredniowieczne grodzisko[11]. Po założeniu wykopu sondażowego na osi N–S ustalono, że pod nasypem wału znajduje się naturalna warstwa określona przez badacza mianem *gliny dyluwialnej*[12]. W wykopie, zapewne w warstwie spływowej, odkryto węgle drzewne, fragmenty ceramiki średniowiecznej (określonej mianem *krzyżackiej*), kości (zwierzęce?) oraz niewielką ilość fragmentów żelaza i szkła[13]. W innych miejscach wewnątrz szańca znajdowała się pewna ilość młodszej ceramiki, również fragmenty datowane na XVII wiek, a także żużle żelazne. Bruno Ehrlich w podsumowaniu swoich badań sondażowych napisał, że badany obiekt nie jest pozostałością pradziejowego założenia obronnego, lecz nowożytnego szańca zbudowanego przez elbląskiego budowniczego Tymoteusza Josta († 1624)[14] na początku XVII wieku[15]. Władysław Łęga (1889-1960) w 1930 roku w drugiej części swojej pracy „Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk" za Dorrem określił obiekt koło Nowego Dworu Elbląskiego jako *grodzisko wyżynne zwane szańcem*[16]. Wynika z tego, że nieznane mu były wyniki prac wykopaliskowych Ehrlicha.

4. *Szaniec nowodworski, fragment mapy Żuław Elbląskich, Gdańskich i Malborskich Olausa Johannisa Gothusa z roku 1641. Zbiór kartograficzny Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/868.*

W okresie powojennym badania powierzchniowe na obiekcie prowadzili M. Pietrzak, M. Haftka, M. F. Jagodziński i J. Okupska. Znaleziono wówczas pewną ilość materiału ceramicznego starszego niż samo założenie obronne[17]. Wyniki badań powierzchniowych nie mają jednak żadnego znaczenia dla określenia chronologii interesującego nas obiektu, ponieważ znaleziony śred-

11 Tłum. aut.: „untersuchten wir auch die Schanze […] als heidnischer Burgwall galt", B. Ehrlich, dz. cyt., s. 166.

12 Gliny zwałowe.

13 Tamże.

14 W. Behring, *Zur Geschichte der Befestigung Elbings in der polnischen Zeit*, Elbinger Jahrbuch, 2 (1922), s. 127, 130, 136; Na temat T. Josta zob. B. Dybaś, *Podróż Tymoteusza Josta. Przyczynek do kształcenia budowniczych w wielkich miastach Prus Królewskich na przełomie XVI i XVII w.*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, t. 25, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 280 (1994), s. 115.

15 „Die Schanze ist also keine vorgeschichtliche Anlage, sondern jedenfalls der Rest einer der von Timotheus Jost angelegten Schanzen" – B. Ehrlich, dz. cyt., s. 166. Archeologiczne badania sondażowe B. Ehrlicha przeczą zatem twierdzeniu M. Maksymiuk, że „wyniki dotychczasowych badań archeologicznych potwierdzają średniowieczną genezę obiektu oraz, że na podstawie pierwszego pozyskanego materiału ceramicznego przesunął chronologię obiektu na okres krzyżacki XIV wieku" - M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 11.

16 W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*, cz. 2, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1930, r. 36, nr 379: Möskenberg, s. 554 – tam odniesienie do publikacji R. Dorra, *Bericht über die Thätigkeit der Elbinger Altertumsgesellschaft in der Vereinsjahr 1888/1889*, Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, Neue Folge, t. 7, z. 3 (1890), s. 33.

17 M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 12.

niowieczny materiał ceramiczny znajdował się na złożu wtórnym i nie ma nic wspólnego z omawianym założeniem obronnym. Świadczą jedynie o tym, że samo miejsce, zanim w XVII wieku powstał tutaj szaniec, mogło być użytkowane wcześniej[18].

Omówiony w niniejszym artykule obiekt można uznać za zabytek wyjątkowej randze w skali regionu. Po pierwsze, jest to najprawdopodobniej jedyne, zachowane jeszcze w niewielkiej części na powierzchni gruntu, założenie obronne w okolicach Elbląga pochodzące z okresu polsko-szwedzkiej wojny o ujście Wisły (1626-1629)[19]. Po drugie, jest to zabytek, którego powstanie związane jest z dobrze udokumentowanymi wydarzeniami historycznymi i po trzecie, dysponujemy wiarygodnym źródłem[20] opisującym historię jego powstania.

Historia powstania i użytkowania obiektu podczas wojny o ujście Wisły

Historia powstania umocnień koło Nowego Dworu Elbląskiego sięga 1612 roku. Wtedy to miasto Elbląg obłożone zostało banicją za niewykonywanie wyroków sądów królewskich w sprawie nakazanego zwrotu katolikom kościoła św. Mikołaja[21]. Dodatkowo w tym samym roku w Prusach Królewskich pojawiły się nieopłacone chorągwie wojskowe powracające z wyprawy smoleńskiej[22]. Zagrożenia wynikające z konfliktu z królem oraz obecnością niekarnych oddziałów wojskowych wymusiły na elbląskiej radzie miasta rozbudowę systemu obronnego nie tylko samego Elbląga, ale również jego terytorium. Zadaniem tych umocnień miała być obrona Żuław Elbląskich oraz przepraw na Nogacie. W pobliżu Nowego Dworu Elbląskiego, na wzgórzu Möskenberg leżącym na tzw. *Lahmhandschen Heiden* na granicy Terytorium Miasta Elbląga, budowniczy elbląscy: Tymoteusz Jost († 1624) i Michał Jansson Pingster (rów-

18 A nie, jak napisała M. Maksymiuk: „najwcześniejsze ślady użytkowania obiektu datowane są na XI-XIII/XIV wiek", tamże. Omawiany obiekt nie mógł być użytkowany przed 1612 r., ponieważ wówczas jeszcze nie istniał.

19 Na obszarze terytorium miasta Elbląga w tym okresie Szwedzi zbudowali minimum kilkanaście podobnych dzieł obronnych, zob. R. Panfil, *Cmentarz, kościół i reduta na wzgórzu św. Anny przy Grobli Młyńskiej w Elblągu*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, nr 8 (2016), s. 16-22.

20 Chodzi oczywiście o wspomniane dzieło I. Hoppego. Podane przez niego informacje są w najwyższym stopniu wiarygodne i pochodzą z pierwszej ręki, ponieważ od kwietnia 1629 r. pełnił on jako członek Rady Miejskiej Elbląga nadzór nad wszystkimi fortyfikacjami miejskimi i podmiejskimi, zob. I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 3.

21 Zob.: *Relaxatio Bannitionis contra Elbingen' promulgatae* – zniesienie wyroku banicji z miasta Elbląga, Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna 161, k. 179-179v.; M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, [w:] *Historia Elbląga*, red. A. Groth, t. 2, cz. 1 (1466-1626), Gdańsk: Marpress, 1996, s. 190-191.

22 Zob. konstytucje sejmowe z 1613 r. : „Iż za wyjściem żołnierzów z Moskwy i za niewystarczeniem złożonych podatków zapłacie ich, niemałe uciążenie stanu wszelkiego w Państwach naszych dzieje się, a za tym do zniszczenia i zubożenia ludzie przyszli" – *Naznaczenie zapłaty żołnierzom*, Volumina Legum, t. 3, Petersburg 1859, s. 117-118; „Wielkie uciążenie miała wszystka Prowincya, dla rozłożenia piechoty przeszłych czasów w Państwach naszych" – *O rozłączeniu piechoty w Prusiech*, tamże, s. 95; J. Włodarski, *Losy polityczne (1626-1772)*, w: *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 2 (1626-1772), Gdańsk 1997, s. 6.

nież Pfingster, † 1618)[23] zbudowali wiosną 1613 roku szaniec obronny[24]. Wkrótce inne podobne umocnienia ziemne powstały koło Ząbrowa, Gronowa Elbląskiego i Klimontowa, to ostatnie przy przeprawie przez Nogat[25].

Trzynaście lat później, po opanowaniu Żuław Elbląskich przez Szwedów, najeźdźcy rozpoczęli odbudowę starych szańców elbląskich oraz budowę nowych umocnień, między innymi w 1627 roku koło Starego Dolna, Szaleńca i Liebenthal (miejscowość pod Malborkiem, nie istnieje), a w 1628 roku koło Rakowca[26].

W trzecim roku trwania polsko-szwedzkiej wojny o ujście Wisły[27] strony zawarły trzymiesięczny rozejm mający trwać od 8 marca do ostatniego dnia maja 1629 roku[28]. W międzyczasie trwały rozmowy między królem Zygmuntem III a cesarzem Ferdynandem II o przysłanie do okupowanych Prus Królewskich posiłków cesarskich[29]. Dyplomacja cesarska chciała w ten sposób zatrzymać Gustawa Adolfa w Prusach Królewskich, aby zapobiec planowanej przez niego inwazji w Rzeszy[30]. Z kolei polska armia, dysponująca znakomitą kawalerią, potrzebowała najemnej piechoty niezbędnej do zdobywania silnych fortyfikacji szwedzkich na Żuławach[31]. Ostatecznie król Zygmunt III zaakceptował pomoc cesarską. W związku z nadchodzącymi wieściami o wkroczeniu 24 maja[32] oddziałów Hansa Georga von Arnima (Arnheim) (1583-1641)[33] do Prus Królewskich w okolicach Nowego nad Wisłą kanclerz szwedzki Axel Gustafsson Oxenstierna (1583-1654)[34] podjął decyzję o przystąpieniu do rozbudowy sytemu obrony Żuław Elbląskich. 25 maja 1629 roku kanclerz, w towarzystwie pułkownika Maksymiliana Teuffla († 1631)[35], inżyniera Henryka Thomae (1603-1666)[36], Jana Jungschultza (1583-1630), burgrabiego elbląskie-

23 Budowniczy elbląski w latach 1585-1618.

24 W. Behring, dz. cyt., s. 136.

25 Tamże; G. Assmann, dz. cyt., s. 209 oraz tabl. 41 – lokalizacja szańców; W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1 (1466-1626), Gdańsk 1996, s. 234.

26 G. Assmann, dz. cyt., s. 210.

27 Zakończona 6-letnim rozejmem w Starym Targu (Altmarku), zawartym 26 września 1629 r.

28 *Theatrum Europaeum*, Bd. 2, Frankfurt am Main, 1633, s. 63; Z. Anusik, *Gustaw II Adolf,* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009, s. 184.

29 A. Szelągowski, *O ujście Wisły. Wielka wojna pruska*, oprac. A. Korytko, Dąbrówno: Oficyna Retman, 2012, s. 186-189.

30 A. Szelągowski, dz. cyt., s. 186-189; Z. Anusik, dz. cyt., s. 184-185; P. Duda, *Działalność oddziałów Hansa Georga von Arnima w Rzeczypospolitej z punktu widzenia nuncjusza papieskiego Antonia Santacrocego*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok, 2012, s. 511.

31 Tamże, s. 515.

32 A. Hartwich, dz. cyt., s. 397.

33 J. Ph. Abelinus, J. Flittner, *Theatrum Europaeum*, t. 2, Frankfurt am Main: Merian, 1633, s. 65; A. Hartwich, *Geographisch-Historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Polnischen Preussen liegenden Werdern, als des Danziger - Elbing - und Marieburgischen*, Königsberg 1723, s. 397; K. G. Helbig, *v. Arnim: Hans Georg v. Arnim-Boytzenburg*, [w:] Allgemeine Deutsche Biographie, t. 1, Leipzig 1875, s. 568–570.

34 Z. Anusik, dz.cyt., s. 118-120.

35 P. Sondén, *Teufel, Maximilian, friherre von Güntersdorf*, [w:] Nordisk familjebok. Konversationslexikon och Realencyklopedi, Stockholm 1919, t. 28, s. 1013-1014.

36 W. Behring, dz. cyt., s. 138, p. 1, tamże biogram H. Thomae.

go z ramienia króla szwedzkiego[37], oraz grupy oficerów, udał się do położonej w odległości około 10 kilometrów od Elbląga wsi Nowy Dwór Elbląski (wówczas Neuehoff, Neuenhoff). Ze względu na wyjątkowo korzystną strategicznie lokalizację miejsca postanowiono umocnić na nowo stary szaniec zbudowany przez Josta i Pfingstera oraz wybudować w tym miejscu stałe założenie obronne (*grosse Realschantze*)[38]. Użycie przez Hoppego słowa *Realschantze* może sugerować, że poprzednie umocnienia w tym miejscu nie miały stałego charakteru, lecz jedynie polowy. Nowy szaniec miał stanowić centralny punkt systemu obronnego obejmującego duży obszar Żuław pomiędzy Elblągiem a Malborkiem, tzn. dawnego Kerbswalde (wsie Szopy, Karczowiska Górne, Raczki Elbląskie), Ellerwalde (Adamowo, Helenowo, Kazimierzowo, Władysławowo) oraz Małych Żuław Malborskich[39]. Były to rozległe, żyzne ziemie leżące w województwie malborskim[40] oraz częściowo w ekonomii malborskiej. Umocnienie koło Nowego Dworu kontrolowało też ważny szlak komunikacyjny z Elbląga do Malborka, przechodziły tędy oddziały wojskowe stacjonujące w szańcach na Żuławach[41]. Oxenstierna wydał rozkaz Jungschultzowi, aby ten w przeciągu kilku godzin zebrał okoliczną ludność i rozpoczął natychmiastowe sypanie wałów obronnych w ramach prac szarwarkowych[42]. Dodatkową obronę Żuław, oprócz szańców, miało stanowić w przypadku nagłego ataku polskiego zatopienie ich spiętrzonymi wodami rzek Tiny i Nogatu[43]. Z relacji Hoppego można wnioskować, że większość tych założeń obronnych (być może z wyjątkiem *prawdziwego* szańca nowodworskiego) nie była obsadzona stałymi załogami i miała charakter tymczasowych umocnień polowych. Po klęsce zadanej Gustawowi Adolfowi pod Trzcianą (wówczas Trzcianem) 27 czerwca 1629 roku przez połączone siły polskie pod dowództwem hetmana Stanisława Koniecpolskiego i austriackie pod komendą von Arnima, Szwedzi ponownie rozpoczęli obsadzanie wspomnianych umocnień, co oznacza, że wcześniej były one czasowo opuszczone. Szkocki pułkownik Jan Hepburn (również Hebron, 1598-1636)[44], dowodzący pięcioma kompaniami piechoty niemieckiej, dostał 1 lipca rozkaz obsadzenia czterech szańców na Małych Żuławach Malborskich[45]. 8 lipca rozpoczęto odbudowę szańca przy przeprawie na Nogacie koło Klimontowa (do jego konstrukcji

37 V. Clemens, *Famae postumae monumentum nobiliss et clariss viro Ioanni Jungschultz Patric. Elbingano et Reip. ejusdem Praeconsuli ac Burgrab. Regio Meritiss.*, Elbingae 1630.

38 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 397.

39 Tamże, s. 216, 397.

40 Szerzej na temat województwa malborskiego zob. S. Archemczyk, *Województwo malborskie*, [w:] *Ziemia Malborska. Zręby zapomnianej tożsamości*, red. J. Hochleitner, P. Szwedowski, Malbork: Malborskie Centrum Kultury I Edukacji, 2014, s. 15-38.

41 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 453.

42 Byli to chłopi z Nowakowa, Rakowisk, Wikrowa, Nowego Dworu Elbląskiego, Tanhäuser, Błotnicy, Rychnów i z Małych Żuław Malborskich, zob. I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 397; A. Hartwich, dz. cyt., s. 397; G. Assmann, dz. cyt., s. 210.

43 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 397, 422; G. Assmann, dz. cyt., s. 210.

44 J. Goldworth Alger, *Hepburn, John (1598?-1636)*, [w:] Dictionary of National Biography, 1891, t. 26, s. 158-159.

45 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 416, 418.

wykorzystano częściowo istniejące wały przeciwpowodziowe), oraz kolejnego, położonego dalej w dół Nogatu koło Wiercin[46].

W pierwszej połowie sierpnia siłami poddanych elbląskich z Żuław ukończono prace budowlane przy szańcach koło Klimontowa i Nowego Dworu Elbląskiego[47]. Na szańcu nowodworskim zainstalowano artylerię: jedną 24-funtową półkartaunę i dwie 6-funtowe oktawy oraz konieczne do ich użycia wyposażenie. Reduta została postawiona w stan pełnej gotowości bojowej[48]. Wkrótce po jej ukończeniu oddziały polskie i cesarskie wdarły się od południa na Żuławy Elbląskie przez prowizoryczny most pontonowy przerzucony przez rzekę Tinę, omijając strzegące ich szańce szwedzkie[49]. Na skutek tych działań, które zagroziły bezpośrednio terytorium elbląskiemu i żegludze na jeziorze Druzno, Gustaw Adolf rozkazał pułkownikowi Janowi Gustafssonowi Banérowi (1595-1641)[50] obsadzenie dodatkowymi żołnierzami załóg szańców koło Nowego Dworu Elbląskiego, Klimontowa i Gronowa Elbląskiego oraz ich zreperowanie i wzmocnienie drewnianymi palisadami[51]. Załoga szańca nowodworskiego liczyła wówczas aż 400 Szwedów[52], klimontowskiego 200 Szwedów, a gronowskiego 100 Duńczyków[53]. Po 31 sierpnia król

5. *Przykład klasycznego szańca gwiezdnego na narysie czworoboku (tego samego typu co szaniec nowodworski) strzegącego Cieśniny Piławskiej. Fragment mapy: Plan fortyfikacji portu i miasta Piława na Sambii wraz z okolicami, XVII wiek. Zbiór kartograficzny Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/1410.*

6. *Przykład klasycznego szańca gwiezdnego na narysie czworoboku (tego samego typu co szaniec nowodworski) zbudowanego podczas odsieczy Smoleńska w latach 1633-1635. Fragment mapy: Plan miasta Smoleńska od oblężenia uwolnionego przez woyska Polskie pod dowództwem Króla Władysława IV, w: K. Kwiatkowski, „Dzieje Narodu Polskiego za panowania Władysława IV. Króla Polskiego i Szweckiego", Warszawa 1823, s. 99.*

46 Tamże, s. 422.
47 Tamże, s. 441.
48 Tamże.
49 Tamże, s. 443.
50 H. Chisholm, *Banér (Banner, Banier), Johan (1596-1641)*, w: Encyclopædia Britannica, 1911, t. 3, s. 313.
51 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 445.
52 Taka liczba żołnierzy nie była w stanie zmieścić się wewnątrz samego szańca, musieli więc stacjonować również w jego otoczeniu, zapewne we wsi Nowy Dwór (Neuhoff) i w miejscowej karczmie.
53 Tamże.

szwedzki nakazał wycofanie całej artylerii z szańców żuławskich. Działa, amunicję i tabor artyleryjski z szańca nowodworskiego wywieziono wówczas do Elbląga[54]. Miało to związek z trwającymi od 1 czerwca, w tle toczących się zmagań wojennych, pertraktacjami pokojowymi[55]. Ostatecznie 26 września 1629 roku zawarty został w Altmarku (obecnie Stary Targ), przy pośrednictwie dyplomacji francuskiej, angielskiej i brandenburskiej, niekorzystny dla Polski ze strategicznego i politycznego punktu widzenia, sześcioletni rozejm kończący wojnę polsko-szwedzką 1626-1629[56]. Zgodnie z jego warunkami Szwedzi zatrzymali miasto Elbląg *wraz z przyległościami aż do Wisły*[57], a więc również obszar Żuław Elbląskich, z centralnym punktem lokalnego systemu obronnego, szańcem koło Nowego Dworu Elbląskiego[58]. Z militarnego punktu widzenia zawarcie rozejmu kończyło patową sytuację na froncie, gdzie wojska polskie i cesarskie, pomimo znakomitego zwycięstwa pod Trzcianą[59], nie były w stanie zdobyć doskonale ufortyfikowanych i silnie obsadzonych przez Szwedów Żuław[60].

Z późniejszych wzmianek wynika, że po 1629 roku szaniec nowodworski nadal pozostawał obsadzony załogą wojskową. 14 marca 1635 roku feldmarszałek i wicegubernator Prus Hermann Wrangel (1585-1643)[61] oraz hrabia Piotr Brahe (1602-1680)[62] przeprowadzili inspekcję szańca, w ramach której obserwowali musztrę stacjonujących tam jednostek wojskowych, między innymi fińskich rajtarów[63]. W maju załoga szańca liczyła 150 ludzi [64]. Z kolei 23 lipca, podczas trwających negocjacji pokojowych w Sztumskiej Wsi, sekretarz posła francuskiego Karol Ogier (1595-1654) podróżujący z Malborka do Elbląga, widział przed tym ostatnim miastem *dwa, strzeżone przez Szwedów, ziemne*

54 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 449.

55 1 czerwca poseł francuski pojawił się w Malborku, a 7 czerwca w obozie polskim, zob. A. Szelągowski, dz. cyt., s. 194-195; Z. Anusik, dz. cyt., s. 186-187.

56 *Theatrum Europaeum*, Bd. 2, Frankfurt am Main, 1633, s. 65-66; *Volumina Legum. Prawa, konstytucye y przywileie Krolestwa Polskiego Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincji należących na walnych seymiech koronnych, od seymu wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone*, *Vol. 3, ab anno 1609 ad annum 1640*, Petersburg 1859 (dalej: Volumina Legum), s. 310; J. U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego itp.*, Warszawa: [s.n.], 1819, s. 508, 517-529 (list kanclerza Jakuba Zadzika do króla); A. Korytko, *Angielska mediacja w polsko-szwedzkich rokowaniach w 1635 roku*, Echa Przeszłości, 2 (2001), s. 67.

57 J. U. Niemcewicz, dz. cyt., s. 524.

58 J. P. Abelin, J. Flittner, dz. cyt., s. 65.

59 T. M. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963-1795*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981, s. 413-415; L. Podhorodecki, *Rapier i koncerz. Z dziejów wojen polsko-szwedzkich*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1985, s. 193-200; A. Szelągowski, dz. cyt., s. 192-193; Z. Anusik, dz. cyt., s. 185-186.

60 „Koniecpolski umyślił opanować wyspę pod Malborgiem [czyli Żuławy – RP], i tym sposobem ściśle zamknąć Gustawa, uderzył więc na nią, i zdobył […] lecz niedługo to mieysce zadzierżali Polacy", zob. J. U. Niemcewicz, dz. cyt., s. 505.

61 K. A. Vesterberg, *Herman Wrangel*, [w:] Nordisk familjebok. Konversationslexikon och Realencyklopedi, Stockholm 1921, t. 32, s. 1122-1123.

62 R. N. Bain, *Brahe Per, Count (1602–1680)*, [w:] Encyclopædia Britannica, 1911, t. 4, s. 377.

63 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 492-493.

64 Tamże, s. 497.

forty[65]. Zapewne chodziło o szańce na przeprawie przez Nogat w Klimontowie oraz omawianą redutę pod Nowym Dworem Elbląskim, albowiem one właśnie leżały bezpośrednio na trasie jego podróży. Potwierdza to zresztą Hoppe, który pisze, że przy szańcu nowodworskim spotkano posłów francuskich i angielskich udających się do Elbląga[66]. Na początku sierpnia pod szańcem obozowały nocą oddziały szwedzkiej rajtarii maszerujące z Braniewa do Malborka[67]. 18 sierpnia w liście do burmistrza Elbląga Israela Hoppego feldmarszałek szwedzki Jakub Pontusson de la Gardie (1583-1652)[68] zażądał dostarczenia materiałów do rozbudowy szańców nowodworskiego i klimontowskiego oraz doprowadzenie baterii[69] i stanowisk obronnych do idealnego stanu[70].

Po zawarciu rozejmu w Sztumskiej Wsi 12 września 1635 roku i ratyfikacji tego układu przez sejm w listopadzie tegoż roku[71] *Elbląg wraz z dawnym swym terytorium i Małymi Żuławami oraz wzniesionymi tam umocnieniami*[72] zwrócony został w styczniu 1636 roku Rzeczpospolitej[73]. Oddziały szwedzkie opuściły wówczas umocnienia koło Nowego Dworu Elbląskiego i odeszły na zachód w kierunku Pomorza[74]. 11 lutego przy opuszczonych przez załogę szwedzką umocnieniach i położonej tamże gospodzie (*Lahmhandschen Kruge*) burmistrz Israel Hoppe, radny Michał Sieffert i licząca 140 żołnierzy konna chorągiew mieszczańska witali przybywającego z Gdańska do Elbląga króla Władysława IV[75]. Najprawdopodobniej od tego czasu szaniec nie był już dłużej używany[76].

Opis obiektu i obecny stan zachowania

Jak wspomniano, szaniec nowodworski wybudowano na wierzchołku niewielkiego pagórka ostańcowego. Jego wygląd znamy dzięki planowi zamieszczonemu w kronice Israela Hoppego[77], którego reprodukcję w czasopiśmie „El-

65 Ch. Ogier, *Dziennik podróży do Polski 1635-1636*, tłum. i oprac. K. Gołaszewski, Gdańsk: Maszoperia Literacka, 2010, s. 73.

66 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 512. Ogier pisze, że do spotkania z posłami doszło 23 lipca, z kolei Hoppe podaje datę 25 lipca.

67 Tamże, s. 515.

68 B. Boëthius, *Jakob P. De la Gardie*, [w:] *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm 1931, t. 10, s. 634.

69 Bateria – dzieło bądź element obronny stanowiący zespół działobitni, zob. J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996, s. 513.

70 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 524-525.

71 *Approbacya pakt z Kommissarzami Szwedzkiemi* – Volumina Legum, t. 3, s. 428.

72 Treść układu rozejmu w Sztumskiej Wsi zob. Ch. Ogier, dz. cyt., s. 124-134.

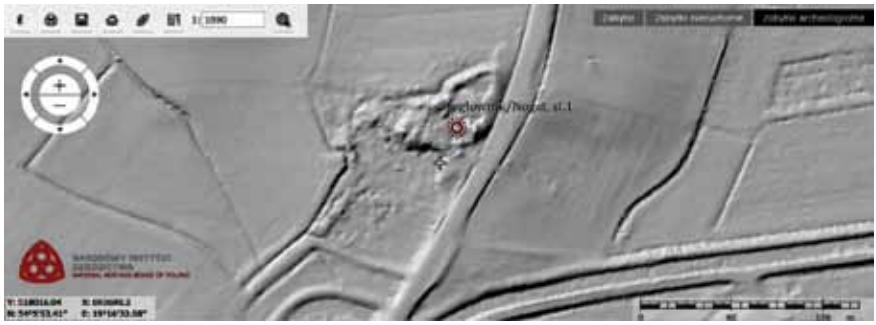
73 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 541; J. Włodarski, dz. cyt., s. 24-25.

74 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 553; G. Assmann, dz. cyt., s. 212.

75 I. Hoppe, *Geschichte*…, s. 553.

76 G. Assmann, dz. cyt., s. 212.

77 Tamże, s. 397. Znajdował się on w tekście jednej z redakcji kroniki (wg Töppena kodeks B, s. 323) po słowach: „Welche in dieser form". Nie jest to, jak pisze M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 12, „rekonstrukcja" szańca nowodworskiego, ale jego oryginalny plan.

7. *Współczesny widok szańca nowodworskiego w technice LiDAR.*
Źródło: Portal Mapowy NID, https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/

8. *Współczesny widok szańca nowodworskiego w technice LiDAR z nałożoną mapą topograficzną.*
Źródło: Portal Mapowy NID, https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/

binger Jahrbuch" opublikował w 1938 roku Gustaw Assmann[78]. Dzięki porównaniu planu Hoppego z obrazem zarysu pozostałości szańca uzyskanym dzięki współczesnej technice LiDAR[79] możemy stwierdzić, że XVII-wieczny wizerunek charakteryzuje się bardzo dużą dokładnością i realizmem przekazu. Reduta została zbudowana na narysie kwadratu o wymiarach około 130 na 130 metrów w systemie obronnym bastionowym, według szkoły staroholenderskiej[80]. Stanowiła najbardziej rozpowszechniony w swojej klasie typ samodzielnej czworobocznej „małej twierdzy". W każdym z narożników czworoboku znajdował się jeden bastion na planie pięcioboku, wysunięty ostrym końcem w przedpole i przed połączone z nim z każdej strony kurtyny[81], a szyją otwarty do wnętrza twierdzy. Rolą bastionów była ogniowa obrona przedpola, kurtyny, fos i sąsiednich bastionów[82]. Jak wspominano wyżej, szaniec nowodworski wyposażony był w artylerię, która mogła prowadzić ogień z bastionów. Omawiany obiekt był konstrukcją stałą (nie polową), drewniano-

78 G. Assmann, dz. cyt., ryc. 41 b.

79 Ang. *Light Detection and Ranging* – skaning laserowy będący jedną z najnowocześniejszych technik pozyskiwania danych dla numerycznego modelu terenu.

80 J. Bogdanowski, dz. cyt., s. 551, 555, ryc. 90.

81 Kurtyna – ściana fortyfikacji nowożytnej w postaci wału ziemnego łączącego bastiony, tamże, s. 529.

82 Tamże, s. 512.

-ziemną, otoczoną mokrą fosą, z kwadratowym majdanem wewnątrz wałów. Na majdanie mogły znajdować się niewielkie zabudowania drewniane dla załogi szańca. Brama wjazdowa, do której prowadził most przerzucony ponad fosą, znajdowała się od zachodu. Dodatkową ochronę stanowiły: Żuławski Kanał Młyński (Mühlgraben) i rzeka Fiszewka od południa, rozległe bagna Moosbruch od północnego wschodu, las od północnego zachodu oraz liczne rowy melioracyjne przecinające pola. Drogi dojazdowe położone były na groblach. Jak wzmiankowano powyżej, załoga reduty liczyła od 150 do nawet 400 żołnierzy, najpewniej jednak część z nich stacjonowała poza szańcem, być może we wsi Nowy Dwór Elbląski.

9. *Szaniec nowodworski, stan obecny (wiosna 2017 roku), widok od południa. Fot. Rafał Panfil.*

10. *Szaniec nowodworski, stan obecny (wiosna 2017 roku), zachowane pozostałości bastionu północnego, widok od południowego wschodu. Fot. Rafał Panfil.*

11. *Szaniec nowodworski, stan obecny (wiosna 2017 roku), widok od północnego wschodu. Fot. Rafał Panfil.*

12. *Szaniec nowodworski, stan obecny (wiosna 2017 roku), zachowane pozostałości bastionu północnego, widok od północnego wschodu. Fot. Rafał Panfil.*

Obecny stan zachowania obiektu jest bardzo zły. W zasadzie na powierzchni zachowała się jedynie część wału północno-wschodniego bastionu. Jego pomiary wykonano w latach 20. XX wieku podczas badań archeologicznych Ehrlicha. Obiekt miał wówczas 45 metrów długości, 35 metrów szerokości i 1,8 metra wysokości[83]. Uległ jednak dalszej degradacji. W latach 70. XX wieku długość zachowanego wału wynosiła u podstawy już zaledwie 11 metrów, a wysokość około 2 metrów[84]. Zarysy dwóch innych bastionów, północno-zachodniego i południowo-zachodniego, widoczne są doskonale na fotografiach lotniczych i zdjęciach LiDAR, zostały jednak już splantowane podczas wybierania gliny w XIX wieku i nie są widoczne na powierzchni

83 G. Assmann, dz. cyt., s. 212.
84 M. Maksymiuk, dz. cyt., s. 13.

gruntu[85]. Ostatni z czterech bastionów nie istnieje, został zniszczony przez XIX-wieczną szosę Malbork–Elbląg.

Zakończenie

Jak wykazano w niniejszym artykule, obiekt koło Nowego Dworu Elbląskiego to bez najmniejszych wątpliwości pozostałości nowożytnego dzieła obronnego (szańca), zbudowanego przez miasto Elbląg w roku 1612/1613 i następnie przebudowanego na polecenie Szwedów w 1629 roku, a nie wczesnośredniowieczne grodzisko. Historia tego obiektu jest dobrze udokumentowana, zarówno przez źródła pisane jak i ikonograficzne. Jego nowożytny charakter potwierdza też plan warstwicowy wykonany w 2005 roku[86]. Nie jest to co prawda zabytek związany bezpośrednio z działaniami militarnymi, w latach 1629-1636 odegrał jednak niepoślednią rolę jako punkt centralny szwedzkiego systemu obrony Żuław Elbląskich oraz punkt przerzutowy oddziałów wojskowych pomiędzy Elblągiem, będącym główną kwaterą szwedzką na okupowanych terenach Prus Królewskich, a twierdzą malborską. Ponadto jest to najprawdopodobniej jedyny istniejący jeszcze nowożytny szaniec obronny z okresu wojny o ujście Wisły w okolicach Elbląga, lub może nawet na znacznie szerszym obszarze, a przez to posiada cechy zabytku unikatowego. W związku z powyższym warto byłoby rozważyć poprawienie decyzji o wpisie do rejestru zabytków, aby wyeksponować jego wartości historyczne i przywrócić temu zabytkowi XVII-wiecznej sztuki fortyfikacyjnej właściwą chronologię.

Rafał Panfil

Rafał Panfil – absolwent historii na Uniwersytecie Gdańskim, wcześniej zatrudniony w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu oraz elbląskiej delegaturze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie. Obecnie pracownik Działu Konserwacji Zamku w Muzeum Zamkowym w Malborku. Zainteresowania naukowe: dzieje malborskiej rezydencji jezuitów w XVII i XVIII wieku, historia zamku i ekonomii malborskiej w XVI/XVII wieku, historia województwa malborskiego w I Rzeczpospolitej, historia Elbląga w okresie nowożytnym, historia lokalnej nauki niemieckiej.

85 Tamże.
86 Tamże, s. 14-15.